

वृद्ध महिला - काल आणि आज

सौ. स्मिता पंकज पाटील, संशोधक, पीएच.डी. संशोधक, सामाजिकशास्त्र, क. ब. चौ. उ. म. वि., जळगाव
प्राचार्य डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे, मार्गदर्शक, पब्लिक एज्यु. सोसायटीचे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, वलवाडी, धुळे

प्रस्तावना

“वृद्ध महिला-काल आणि आज” हा विषय केवळ काळाच्या परिवर्तनाचा आरसा नाही, तर समाजाच्या बदलत्या प्रवृत्तीचे द्योतक आहे. पूर्वी वृद्ध महिलांना कौटुंबिक केंद्रबिंदू मानले जात असे. त्यांच्या अनुभवाचा सल्ला, संस्काराची शिदोरी आणि घरातील निर्णयांमध्ये त्यांचे महत्व निर्विवाद होते. मात्र आधुनिक काळात सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक बदलांनी वृद्ध महिलांची भूमिका आणि स्थानात काहीसा बदल घडवला आहे.

कालच्या काळात त्या घराचा आधारस्तंभ होत्या, तर आज अनेकदा त्या दुर्लक्षित होण्याच्या किंवा एकटेपणाच्या समस्येला सामोऱ्या जात आहेत. हे दृश्य बदलत असताना, त्यांना प्रेम, आदर आणि आपलेपणाची गरज आहे. या बदलाची भावना काव्यातून व्यक्त करणे ही एक सुंदर सुरवात होऊ शकते.

कविता: ‘जीवनाच्या सायंकाळी’

जीवनाच्या सायंकाळी, मी अनुभवांनी सजले,
काल होती घरची राणी, आज शांततेत बसले.
कधी कुटुंबाची धुरा होती हाती,
आज कालानेच हात अलगद सोडला.
माझ्या आठवणींचा पसारा, घरभर दरवळतो.
तरी प्रेमाची उब शोधत, जीव व्याकूळ होतो.
काल मी होती सगळ्यांची आई, गुरू, आधार
आज शोधते सहवास, फक्त थोडासा प्रेमाभार
तरीही आहे माझ्या हृदयात दीप आशेचा
काल-आजच्या प्रवासात शोध आहे आनंदाचा.

वृद्ध महिलांची ऐतिहासिक स्थिती

प्राचीन भारतातील वृद्ध महिलांचा ऐतिहासिक स्थितीचा आढावा घेताना आपण वेदकालीन, उत्तर वेदकालीन मौर्य व गुप्तकालीन आणि उत्तरकालीन समाजातील त्यांचे स्थान, भूमिका, हक्क आणि जबाबदाऱ्या लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. वृद्ध महिलांना धार्मिक, कौटुंबिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक आयुष्यात महत्वाची भूमिका बजावली लागायची.

1) प्राचीन भारतातील वृद्ध महिलांची भूमिका : वृद्ध महिलांना धार्मिक विधी व कुटुंबाच्या अध्यात्मिक मार्गदर्शनात महत्वाचे स्थान होते. विशेषतः वैदिक काळात स्त्रियांच्या धार्मिक सहभागाचा उल्लेख आहे. वृद्ध स्त्रिया पुजा-अर्चा व यज्ञसंस्कारांमध्ये सहभागी होत असत.

कौटुंबिक संरचनेत वृद्ध महिलांना कुटुंबप्रमुखाचा सल्लागार व मार्गदर्शक मानले जात असे. त्या आपल्या अनुभवाच्या आधारावर कौटुंबिक निर्णयांमध्ये महत्वाची भूमिका बजावत असत. समाजात वृद्ध महिलांना सन्मान दिला जात असे. त्यांचे जीवन अनुभव व ज्ञान तरूण पिढीसाठी आदर्श ठरत असे. काही समाजांमध्ये वृद्ध महिलांना कुटुंबातील संपत्तीत हक्क होता.

2) मध्ययुगीन काळात वृद्ध महिलांची भूमिका: मध्ययुगीन काळातील भारतात वृद्ध महिलांच्या अधिकारांवर धार्मिक, सामाजिक, अर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा मोठा प्रभाव होता. या काळात राजकीय अस्थिरता, इस्लामी सत्तांचे आगमन, भौतिक संरचनेतील बदल तसेच रूढी-परंपरांमध्ये वाढ यामुळे स्त्रियांची विशेषतः वृद्ध महिलांची स्थिती खालावत गेली.

हिंदू व इस्लामी समाजात वृद्ध महिलांना धार्मिक विधींच्या संदर्भात दुय्यम स्थान होते. जरी कुटुंबातील काही निर्णयांमध्ये सल्लागार म्हणून त्यांना महत्व दिले जात असे तरीही अधिकार मर्यादीत होते.

जाती व्यवस्थेमुळे ब्राह्मण समाजातील वृद्ध महिलांना काहीसे सन्मानाचे स्थान होते, परंतु इतर जाती कुळांमध्ये त्यांना समाज प्रतिष्ठा मिळत नव्हती. विधवा वृद्ध महिलांना कुटुंबातील संपत्तीवर फारसा अधिकार दिला जात नव्हता. योग्या व सती प्रथांसारख्या प्रथा वृद्ध महिलांवर लागू होत असत. त्यामुळे त्यांची सामाजिक स्थिती अधिकच दुर्गम बनली. काही विशिष्ट परिस्थितीत राजघराण्यातील वृद्ध महिलांना राजकीय सल्लागार किंवा राजमाता म्हणून प्रभाव टाकला उदा. जहाँआरा बेगम आणि जोधाबाई.

3) आधुनिक काळात वृद्ध महिलांचे स्थान : आधुनिक काळात वृद्ध महिलांचे स्थान विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर अवलंबून असते. समाजातील वृद्ध महिलांची योगदानापर्यंत विस्तारलेली असते. एकीकडे त्यांना अनुभवाचे भंडार मानले जाते तर दुसरीकडे अनेक वृद्ध महिला उपेक्षेचे जीवनही जगत्यात.

वृद्ध महिलांना कुटुंबात मार्गदर्शक, मुलांचे पालन-पोषण करणाऱ्या आणि पारंपारिक ज्ञान देणाऱ्या म्हणून महत्वाचे स्थान असते. अनेक वृद्ध महिला सामाजिक संघटनांमध्ये सहभागी होऊन समाजकल्याणाचे काम करतात. त्या अनुभवावर आधारित सल्ला देऊन समाजाच्या विकासात योगदान देतात.

वृद्ध महिलांच्या आरोग्याविषयक समस्या वाढत्या वयानुसार गंभीर होतात. त्यांना आरोग्य सेवांची आवश्यकता असते, परंतु ग्रामीण भागात त्यांना अशा सेवांचा अभाव जाणवतो. आधुनिक काळात अनेक वृद्ध स्त्रिया नोकरी, व्यवसाय किंवा शेतीद्वारे आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी आहेत. काही ठिकाणी वृद्ध महिलांना कुटुंबाकडून दुर्लक्ष किंवा उपेक्षेला सामोरे जावे लागते. अनेक वृद्ध महिलांना आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबावर अवलंबून रहावे लागते. त्यांना स्वाभिमानाने जीवन जगताना अडचणी येतात. वृद्धावस्थेत अनेक आरोग्याच्या समस्या उद्भवतात, परंतु आरोग्य सेवा सहज उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्या समस्या गंभीर बनतात.

वृद्ध महिलांच्या आजच्या जीवनातील बदल

आधुनिक काळात वृद्ध महिलांच्या जीवनात अनेक बदल झालेले आहेत. शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाची संधी, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव आणि कुटुंबसंस्थेत होणारे बदल यामुळे त्यांचे जीवन पूर्वीपेक्षा वेगळे झालेले आहे. एकत्र कुटुंबपद्धती कमी होत असल्याने वृद्ध महिलांना विभक्त कुटुंबांमध्ये आपले जीवन स्वतंत्रपणे किंवा वृद्धाश्रमात व्यतीत करावे लागते. परंतु आधुनिक काळातील अनेक कुटुंबे वृद्ध महिलांना सन्मानार्थी वागणूक देतात आणि त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतात.

पूर्वीच्या तुलनेत आजच्या वृद्ध महिलांना स्वतःच्या आर्थिक स्वतंत्रतेसाठी संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. काही महिला पेन्शन, बचत आणि अन्य आर्थिक साधनांवर अवलंबून राहून सन्मानाने जीवन जगत्यात.

स्वयंरोजगार, लघुउद्योग आणि हस्तकलेच्या माध्यमातून अनेक वृद्ध महिलांनी आपली उपजीवीका चालवण्यास सुरुवात केलेली आहे. शिक्षणामुळे अनेक वृद्ध महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झालेला आहे. आज अनेक वृद्ध महिला आपल्या हक्कांबाबत जागरूक आहेत. महिलांसाठीच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यास त्या पुढाकार घेतात. आरोग्य क्षेत्रातील प्रगतीमुळे वृद्ध महिलांचे आयुष्य सुधारले आहे. आता विविध आरोग्य चाचण्या उपचार व औषधोपचार सहज उपलब्ध आहेत. वृद्ध महिलाही आता स्मार्टफोन, इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांचा वापर करून विविध प्रकारची माहिती मिळवत आहेत.

तंत्रज्ञानाचा प्रभाव

स्मार्टफोन, व्हॉट्सअप, व्हिडीओ कॉलिंग सारख्या साधनांमुळे वृद्ध महिलांना नातेवाईक व मित्र मंडळीसोबत संपर्क ठेवणे सोपे झाले आहेत. विशेषतः विभक्त कुटुंबात राहणाऱ्या महिलांना एकटेपणा दूर करण्यासाठी ही साधने महत्त्वाची ठरतात. इंटरनेटच्या माध्यमातून त्यांना आरोग्यविषयक माहिती, पाककृती, धार्मिक कार्यक्रम यांच्याविषयी त्या सहज जाणून घेऊ शकतात. स्मार्टवॉच, हेल्थ ट्रॅकर्स इ. उपकरणे वृद्ध महिलांना त्यांचे आरोग्य नियंत्रणात ठेवण्यास मदत करतात. सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून वृद्ध महिला विविध गटांमध्ये सहभागी होतात. त्यांना आपली मते मांडण्याची संधी मिळते आणि समाजातील घडामोडींबाबत अद्ययावत राहता येते. डिजिटल पेमेंट, नेट बँकींग मुळे आर्थिक व्यवहार सुलभ झाले आहेत.

तंत्रज्ञानाचा वृद्ध महिलांवर होणारा नकारात्मक परिणाम

काही वृद्ध महिलांना तांत्रिक साधनांचा वापर करता येत नाही, ज्यामुळे त्यांना या सुविधा मिळण्यापासून वंचित रहावे लागते. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर न समजल्यामुळे काही वृद्ध महिला फसवणुकीस बळी पडतात. सोशल मिडीयावरील अवास्तव अपेक्षांमुळे आणि सतत ऑनलाईन राहिल्यामुळे मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतात.

आजच्या आधुनिक समाजातील वृद्ध महिलांसाठी असलेले कायदेशीर अधिकार :

वृद्ध महिलांसाठी असलेले कायदेशीर अधिकार त्यांना सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषयक संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेले आहेत. भारत सरकारने विविध कायदे व योजना वृद्ध महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी अंमलात आणल्या आहेत.

1. **समानतेचा अधिकार (Article 14, 15) :** वृद्ध महिलांनाही इतर नागरिकांप्रमाणे कोणत्याही प्रकारच्या लिंगभेदाशिवाय समानतेचा हक्क आहे.
2. **कौटुंबिक आधाराचा हक्क (Maintenance and Welfare of Parents & Senior Citizens Act, 2007) :** या कायद्यानुसार वृद्ध महिलांना त्यांच्या मुलांकडून आर्थिक आधार मिळण्याचा हक्क आहे. जर मुलांनी जबाबदारी पार पाडली नाही, तर त्या न्यायालयाकडे दाद मगू शकतात.
3. **वारसाहक्क (Hindu Succession Act, 1956 Amendment 2005) :** वृद्ध महिलांना वडिलोपार्जित संपत्तीवर मुलांप्रमाणेच समान वारसाहक्क मिळतो.
4. **घरेलू हिंसेपासून संरक्षण (Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005) :** वृद्ध महिलांना घरगुती अत्याचारापासून संरक्षण मिळावे यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे.
5. **वृद्धाश्रम व निवासाचा हक्क :** सरकारने वृद्ध महिलांसाठी विशेष वृद्धाश्रम उभारले आहेत जेथे त्यांना सुरक्षित निवास व वैद्यकीय सेवा मिळते.

6. आरोग्य सेवा व विमा योजना : वृद्ध महिलांसाठी विशेष आरोग्य विमा योजना आहेत. ज्या त्यांना वैद्यकीय उपचारांसाठी आर्थिक मदत पुरवतात. 'Ayushman Bharat' योजनेअंतर्गत वृद्ध महिलांना मोफत उपचारांची सुविधा मिळते.
7. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना (National Old Age Pension Scheme): 60 वर्षांवरील वृद्ध महिलांना या योजनेअंतर्गत नियमित आर्थिक मदत दिली जाते.
8. सायबर व आर्थिक फसवणुकीपासून संरक्षण : वृद्ध महिलांना सायबर फसवणुकीपासून संरक्षण मिळावे यासाठी आयटी कायदा, 2000 मध्ये तरतूद करण्यात आली आहे.
9. महिलांसाठी उपयुक्त सरकारी योजना : 1) वृद्ध विमा योजना 2) अटल पेन्शन योजना 3) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना 4) वृद्ध महिलांसाठी गृहउद्योग 5) दीनदयाल वृद्ध महिला कल्याण योजना

वृद्ध महिलांची सामाजिक आणि मानसिक स्थिती

वृद्ध महिलांची सामाजिक आणि मानसिक स्थिती आधुनिक समाजात अनेक घटकांवर अवलंबून असते. समाजातील बदलती कुटुंबसंख्या, आर्थिक परिस्थिती, आरोग्याची काळजी, सामाजिक सहभाग आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव यामुळे त्यांचे जीवन पूर्वीपेक्षा खूप बदलले आहे. मात्र अजूनही काही समस्यांना त्या सामोरे जात आहेत. वृद्ध महिलांना आता पूर्वीसारखे केंद्रस्थानी स्थान नाही. अनेकदा त्यांना कुटुंबात दुर्लक्षित केले जाते. विशेषतः विभक्त कुटुंबात. मात्र, काही ठिकाणी त्यांच्या अनुभवाचा सन्मान केला जातो आणि त्यांच्याशी सल्ला मसलत केली जाते.

आजच्या समाजात वृद्ध महिलांचे स्थान पूर्वीच्या तुलनेत कमी झाल्यासारखे वाटते, परंतु समाजातले जागरूकता वाढत आहे. वृद्ध महिलांच्या गरजांकडे लक्ष देण्यासाठी विविध सामाजिक संघटना आणि सरकारी कार्यक्रम कार्यरत आहेत. वृद्ध महिलांचे मानसिक स्वास्थ्य हा एक महत्वाचा विषय आहे कारण वृद्धत्वासोबत येणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक आणि भावनिक बदलांचा त्यांच्यावर मोठा परिणाम होतो. मानसिक स्वास्थ्यातील घट हा वृद्ध महिलांच्या एकूण जीवनमानावर परिणाम करत असल्यामुळे यावर अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे.

• वृद्ध महिलांच्या मानसिक स्वास्थ्यावर प्रभाव टाकणारे घटक :

1. विभक्त कुटुंब पद्धतीकडे वृद्ध महिलांवर एकटेपणाचा मोठा परिणाम होतो. एकटेपणा हे मानसिक ताणतणाव आणि नैराश्याचे महत्वाचे कारण ठरते.
2. आर्थिक असुरक्षितता आणि मुलांवर अवलंबून राहावे लागणे यामुळे चिंता आणि ताण निर्माण होतो.
3. वृद्ध महिलांना आरोग्याच्या अनेक समस्या जसे की मधुमेह, रक्तदाब, सांधेदुखी इ. या शारीरिक त्रासांमुळे मानसिक अस्वस्थता वाढते.
4. जोडीदार गमावल्यामुळे निर्माण होणारा भावनिक ताण हा वृद्ध महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करतो.
5. बदलत्या जीवनशैलीशी जुळवून घेण्यात अडचणींमुळे वृद्ध महिलांना चिंता निर्माण होते.
6. वृद्ध महिलांमध्ये स्मृतिभ्रंश आणि अलझायमर होण्याचे प्रमाण अधिक असते.

पारंपारिक आणि आधुनिक कार्यक्षेत्रातील वृद्ध महिलांचे योगदान :

वृद्ध महिलांचे समाजातील योगदान हे केवळ कौटुंबिक पातळीपुरते मर्यादित नसून ते इतर कार्यक्षेत्रातही महत्वपूर्ण राहिले आहे. पारंपारिक भूमिकांमध्ये त्यांनी कौटुंबिक मूल्ये, संस्कृती आणि परंपरांचा वारसा पुढे नेला तर आधुनिक कार्यक्षेत्रात त्यांनी विविध व्यावसायिक आणि सामाजिक उपक्रमांत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

1. **पारंपारिक क्षेत्रातील योगदान** - वृद्ध महिलांनी कुटुंबातील मार्गदर्शक आणि सल्लागार म्हणून महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. कुटुंबाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक करण्यात त्यांचा वाटा मोठा आहे. पारंपारिक हस्तकला, कपडा उद्योग अन्नप्रक्रिया यासारख्या क्षेत्रात वृद्ध महिलांचे योगदान मोठे राहिले आहे. अनेक वृद्धा ह्या क्षेत्रात काम करून उपजिविका चालवतात. ग्रामीण भागात वृद्ध महिलांनी सहकारी बँका, स्वयंसहायता गट, बचत गट यामध्ये महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.
2. **आधुनिक कार्यक्षेत्रातील योगदान**- आजच्या वृद्धा ह्या शिक्षित आहेत. शिक्षिका, प्राध्यापिका, तज्ञ सल्लागार म्हणून अनेक वृद्ध महिला कार्यरत आहेत. त्यांचा अनुभव आणि ज्ञानामुळे शिक्षण क्षेत्राला मोठे बळ मिळते. वृद्ध महिलांनी आधुनिक काळात अनेक सामाजिक उपक्रम हाती घेतले आहेत. महिला सक्षमीकरण, पर्यावरण संरक्षण, आरोग्यसेवा यांसारख्या क्षेत्रात त्यांचे योगदान महत्वाचे ठरते. काही वृद्ध महिलांनी छोट्या व्यवसायांची सुरुवात केली आहे. घरगुती उत्पादने, हस्तकला व्यवसाय, प्रशिक्षण केंद्र चालवणे यासारख्या उपक्रमांत त्या पुढे आहेत. काही राजकारणात सक्रिय राहून समाजसेवेचे कार्य करतात. या क्षेत्रात त्यांचा अनुभव महत्वाचा ठरतो.

वृद्ध महिलांना लागणाऱ्या सुरक्षिततेची आवश्यकता

वृद्ध महिलांना शारीरिक, आर्थिक, मानसिक आणि सामाजिक सुरक्षितेची आवश्यकता असते, कारण वृद्धत्वामुळे त्यांची स्वयंपूर्णता कमी होते आणि विविध प्रकारच्या धोक्यांना सामोरे जावे लागते. आधुनिक समाजातील बदलत्या परिस्थितीत त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी विशेष उपाय योजनांची गरज निर्माण झालेली आहे.

1. **शारीरिक सुरक्षितता** : वृद्ध महिलांच्या शारीरिक दुर्बलतेमुळे त्यांना शारीरिक इजा होण्याचा धोका अधिक असतो. वयोमानामुळे हाडांचा ठिसूळपणा, कमी होणारी लवचिकता, समन्वयातील अडचणी आणि असुरक्षित वातावरण हे सर्व घटक वृद्ध महिलांना धोका निर्माण करतात. WHO च्या अहवालानुसार वृद्ध महिलांना अपघातांचा धोका जास्त असतो. विशेषतः घरात असलेल्या असुरक्षित जागा, पायऱ्या, ओली फरशी, अंधारलेली ठिकाणे या सर्वांचा त्यांच्या शारीरिक सुरक्षिततेवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
2. **मानसिक सुरक्षितता** - वृद्ध महिलांना एकाकीपणा व सामाजिक अपेक्षेमुळे मानसिक त्रास होण्याचा धोका असतो. त्यांना अनेक वेळा एकटे आणि आणि उपेक्षित वाटते. त्यासाठी कुटुंबीय, मित्र यांनी सक्रियपणे संवाद साधावा. वृद्ध महिलांवर मानसिक ताण कमी करण्यासाठी नियमित भेटी, फोन कॉल्स किंवा व्हिडीओ कॉल्स चा वापर होऊ शकतो. वृद्ध महिलांना समाजात समाविष्ट करण्यासाठी विविध समुदाय कार्यक्रम, सामाजिक गट, कला, आणि सांस्कृतिक उत्सवात भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित करणे महत्वाचे आहे.
3. **आर्थिक सुरक्षा** - वृद्ध महिलांना प्रामुख्याने आर्थिक स्रोतांची कमतरता असू शकते, विशेषतः जर त्या महिलांना त्यांच्या कुटुंबाची मदत मिळत नसेल. वृद्धांपाकळात त्यांना काम करण्याची क्षमता कमी असते.

त्यासाठी त्यांना सरकारी पेंशन योजना आणि इतर आर्थिक सहाय्य योजना लागू करण्यात आल्या आहेत. त्यांचा लाभ होणे आवश्यक आहे. वृद्ध महिलांना आधारकार्ड व बँक खाती असणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे त्यांना राज्य सरकार व केंद्रीय योजनांचा लाभ मिळू शकतो. ज्यांना कुटुंबामध्ये किंवा इतर स्थानिक समाजात सुरक्षिततेची अडचणी आहे, त्यांना वृद्धाश्रम किंवा सुरक्षित निवास व्यवस्था दिली जाऊ शकते.

4. सुरक्षिततेसाठी उपलब्ध धोरणे आणि उपाय : 1) राष्ट्रीय वृद्धाश्रम योजना (2) आधार कार्ड आणि पेंशन योजना (3) दुरस्सी सेवा हेल्पलाईन नंबर

निष्कर्ष

काल आणि आजच्या वृद्ध महिलांच्या स्थितीमध्ये खूप मोठे बदल झालेले आहेत. जरी आज वृद्ध महिलांना अधिक सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक सुरक्षा मिळालेली आहे. तरी त्यांना अजूनही विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. वृद्ध महिलांसाठी राज्य सरकारे, सामाजिक संस्था आणि समाजाने एकत्र येऊन एक मजबूत, सुरक्षित आणि सशक्त पायाभूत संरचना तयार केली पाहिजे. वृद्ध महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी अधिक धोरणे, संरक्षण आणि सामाजिक समावेश आवश्यक आहेत, जेणेकरून ते त्यांच्या जीवनाचा अंतीम टप्पा आदर्श पद्धतीने जिव्हाळा, सन्मान आणि अनंदाने जगू शकतील.

संदर्भ

1. काणे पां. वा., (1941). 'पौराणिक काळातील स्त्री धर्म', सरस्वती प्रेस, मुंबई.
2. पवार किरण (2009). 'मध्ययुगीन भारतातील स्त्रिया', राजहंस प्रकाशन, मुंबई.
3. चक्रवर्ती उमा (2000). 'Gender and Social order in India', Oxford University Press.
4. बॅनर्जी रूपा (2012). 'Ageing and Society- An Indian Perspective', Sage Publication.
5. शर्मा सुषमा (2010). 'स्त्री विमर्श: एक सामाजिक अध्ययन', राजकमला प्रकाशन, दिल्ली.
6. कुळकर्णी कविता (2016). 'वृद्ध महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
7. पाटील मिना (2017). 'वृद्ध महिलांसाठी तंत्रज्ञानाचे फायदे आणि तोटे', ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे.
8. Women Education in India - NCERT.
9. Senior Women Entrepreneurs - A case Study Economics and Political Weekly, 2021.